

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Проблеми правового статусу юридичної особи в кримінальному праві

В.М. Боровенко

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

О.А. Величко

студент, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто окремі проблеми правового статусу юридичної особи в кримінальному праві, досліджено історичні аспекти виникнення та сучасний стан юридичної особи. Запропоновано варіанти запровадження відповідальності юридичної особи в Кримінальному кодексі України.

В статье рассмотрены некоторые проблемы правового статуса юридического лица в уголовном праве, исследованы исторические аспекты возникновения и современное состояние юридического лица. Предложены варианты введения ответственности юридического лица в Уголовном кодексе Украины.

The article deals with some problems of the legal status of legal person in criminal law, study of historical aspects and current status of legal entity. The variants of the introduction of a legal entity in the Criminal Code of Ukraine.

Ключові слова: правовий статус, юридична особа, кримінальне право.

Постановка проблеми

У сучасній теорії кримінального права України досить актуальною та дискусійною залишається проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб. Чинне законодавство про кримінальну відповідальність не визнає юридичних осіб суб'єктами злочину [1], оскільки такі особи несуть відповідальність у рамках

цивільно-правового законодавства [2; 3]. Хоча в законодавстві окремих держав Європи положення щодо юридичної особи-суб'єкта кримінально-правових відносин уже давно знайшло своє відображення, що вкотре підтверджує необхідність більш ґрунтовного розгляду цього правового інституту [4, с. 285].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В історичному аспекті вже в XVI-XVII ст. у Франції спостерігалось стрімке зростання різноманітних корпоративних утворень: артілей, асоціацій, університетських і міських спільнот тощо. Це пов'язано зі зміною способу виробництва та появою нового класу – буржуазії, який починає формувати нове право. Так, Ордонанс (1670) уперше зафіксував кримінальну відповідальність подібних спільнот у вигляді грошових штрафів у значних розмірах, різноманітних майнових відшкодувань, викупу тощо. Однак, Кримінальний кодекс Франції (1810) подібних поглядів не сприйняв, хоча кримінальна відповідальність корпорацій збереглася в інших нормативно-правових актах.

На підтвердження цього висловлювалися провідні фахівці в галузі кримінального права Франц фон Ліст, Жозеф-Марі де Местр та інші, наголошуючи, що вимоги до дієздатності особи в кримінальному праві загалом такі ж, як і в цивільному [5, с. 71]. Зокрема, той, хто має право укладати цивільно-правові угоди, стверджував Ліст, може укладати й шахрайські договори. Із найбільш жорстких заходів кримінально-правового впливу, зокрема зауважував де Местр, до юридичних осіб можуть застосовуватися в якості еквівалента смертної кари – наприклад, розпуск чи припинення діяльності юридичної особи, а щодо позбавлення волі – заборона чи позбавлення певних прав, а також майнові стягнення тощо. У свою чергу, Хафтер вважав, що до юридичних осіб можуть бути застосовані також покарання у вигляді майнових стягнень, закриття або припинення діяльності, поліцейський нагляд, обмеження окремих прав, статусів чи привілеїв тощо. Перші норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб були доволі суперечливими, застосування на практиці – неоднаковим, що спричинило негативну реакцію як практиків, так і теоретиків [5, с. 72]. Цілком доречно зауважив Ф.М. Решетніков, що, розглядаючи питання кримінальної відповідальності юридичних осіб, науковці виходили з того, що такі особи мають однаковий правовий статус із кор-

пораціями. Ця тенденція проглядається і в сучасному судочинстві, кримінальному та цивільному праві низки держав [6, с. 74].

Більше того, на сьогодні юридичні особи вже стали рівноцінними суб'єктами в кримінальному праві багатьох країн. Саме тому проблеми, пов'язані зі статусом таких осіб у кримінальному праві досліджували Г.А. Саков [16], А.Е. Жалінський [17; 18], І.Д. Козочкін [19; 20], Н.Є. Крилова [21; 22; 23], В.Г. Павлов [4], М.І. Хавронюк [24; 25] та інші фахівці, які визнають їх рівноцінними з фізичними особами суб'єктами і наголошують на необхідності запровадження відповідальності юридичних осіб у чинних кримінальних кодексах. Однак, досі це питання залишається дискусійним як в Україні, так і всьому пост-радянському простору.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

В умовах переходу України до ринкової економіки, розширення сегмента приватної власності економічних відносин у державі, присутності на ринку товарів і послуг приватних корпоративних організацій, фінансових установ, трастів, фондів тощо (чого не знали як радянська економіка, так і тогочасне право) значною мірою втрачається державний контроль за їхньою діяльністю. Окрім того, останніми роками почастишали випадки ошуканства нечесними бізнесменами, підприємцями своїх клієнтів, партнерів, інвесторів, вкладників, а нерідко й держави. Певною мірою ефективним стримуючим фактором подібних правопорушень може бути й законодавство України про кримінальну відповідальність, виконуючи свою охоронну функцію.

Отже, нещодавно відбулося суттєве розширення кола суб'єктів злочину, зокрема, у новій редакції частини 3 ст. 18 КК України – це службові особи, а частини 4 – посадові особи іноземних держав, іноземні третейські судді, посадові особи міжнародних організацій, а також члени міжнародних парламентських асамблей (зі змінами, внесеними згідно із законом № 1508-VI (1508-17) від 11.06.2009 № 2808-VI (2808-17) від 21.12.2010; у редакції

закону № 3207 VI (3207-17) від 07.04.2011) [1].

Це свідчить про те, що реалії нових суспільних відносин підштовхують як науковців, так і законодавців до перегляду сталих поглядів стосовно юридичної особи як суб'єкта злочину. Так, у низці кримінально-правових норм (ст. 209-1 – «інтереси окремих юридичних осіб»; ст. 212, ст. 212-1, ст. 359 – «без створення юридичної особи»; ст. 222-1, ст. 232-1, ст. 364, ст. 364-1, – «інтересам юридичних осіб», або у ст. 358 – «працівником юридичної особи» тощо) з'являється нова термінологія, раніше не вживана в Кримінальному кодексі України. Більше того, у примітці до ст. 364 читаємо: «До цілей статей 364, 365, 368, 368-2, 369 цього Кодексу до державних та комунальних підприємств прирівнюються юридичні особи» [1]. Практично в низці кримінально-правових норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» знову ж таки вжито термін «юридична особа» [7].

Законодавство нашої держави все більше уваги приділяє юридичній особі в цілому та в кримінальному праві зокрема. Звичайно, це лише перші кроки щодо визнання юридичної особи спочатку в якості потерпілої, потім учасника кримінально-правових відносин, а з часом постане цілком закономірне питання про її визнання як суб'єкта злочину.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування окремих питань виникнення та трансформації поглядів щодо правового статусу юридичної особи в кримінальному праві низки держав Європи. Крім того, автори звернуть увагу на чинні кримінально-правові норми, закріплені в кримінальних кодексах деяких закордонних держав, а також проведуть порівняльний аналіз теоретичних підходів можливого впровадження подібного досвіду до законодавства України.

Вклад основного матеріалу дослідження

Велика Французька революція (1789-1794) певною мірою трансформувала не-

змінний протягом багатьох століть стан речей, проголосивши одне з найважливіших завоювань людства – принцип особистої відповідальності винуватої особи, тобто відповідальності лише фізичної осудної особи, яка вчинила злочинне діяння. З часом цей принцип стане класичним і загальновизнаним, витіснивши інститут об'єктивного зобов'язання, і одночасно кримінальну відповідальність юридичних осіб у буржуазному праві буде визнано неприпустимою. Однак, розвиток економічних відносин знову підштовхнув спочатку теоретиків, а потім і законотворців до встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Законодавство царської Росії вважало за можливе кримінальну відповідальність юридичних осіб. Зокрема, «Уложення про покарання» (1885) встановлювало кримінальну відповідальність єврейських громад за приховування військових утікачів – євреїв [8, с. 367-466]. У подальшому було закріплено норми про кримінальну відповідальність юридичних осіб, переважно в англійському кримінальному праві та американському законодавстві на початку ХХ ст., що поширювалися на юридичних осіб з метою боротьби зі злочинною діяльністю синдикатів і трестів. З часом подібна практика з'являється і в законодавстві континентальної Європи. Це було пов'язано, з одного боку з установленням кримінальної відповідальності юридичних осіб за порушення фінансового законодавства, а з іншого – із відповідальністю деяких зрадницьких організацій, що співпрацювали з ворогом. Так, наприклад, у Франції було видано Ордонанс від 5 травня 1945 р. про кримінальне переслідування установ преси, що співпрацювали з німецькими окупантами в період Другої світової війни [5, с. 73].

Натомість радянське кримінальне право ніколи не визнавало юридичних осіб суб'єктами злочину. У зв'язку з цим В. Орлов наголошував, що за будь-яких умов неможливо собі уявити, щоб юридичних осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності та засуджено за кримінальним законом [9, с. 210].

Варто зауважити, що в радянські часи діяла зовсім інша система економіки, а держава домінувала в усіх сферах суспільного життя, і саме тому неможливим було, щоб держава як уособлення всіх сфер суспільства подавала позови чи притягала до відповідальності сама себе. Визнання лише фізичної особи суб'єктом злочину вважалося єдино справедливим кроком, про що було однозначно записано в кримінальному кодексі. У цьому полягала вся ідеологія закону і класова сутність держави соціалістичного типу. Більше того, правова система не визнавала приватної власності та фактично забороняла приватну ініціативу і підприємницьку діяльність, валютні операції, комерційне посередництво тощо. Панівними були виключно право публічне, а власність – загальнодержавна. Саме тому кожна юридична особа була безпосереднім представником держави та в умовах жорсткої централізації проводила в життя лише її директивами. У цьому разі як наслідок притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи-представника цієї ж держави було просто недоречним. Відголоски подібного підходу знаходимо й у чинному КК України та окремих пострадянських держав, що свідчить про певні застійні процеси в теорії кримінального права. На перший погляд така ситуація наводить на думку, що питання введення в законодавство України інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб узагалі не приваблює вітчизняних дослідників. Однак, тенденції розвитку кримінального права в державах із вільною економікою, в умовах ринкових відносин об'єктивно розвивається іншим, аніж у пострадянських державах шляхом і тому, на нашу думку, цьому процесові необхідно приділити належну увагу.

Так, Кримінальний кодекс Франції наголошує: «Юридичні особи, за виключенням держави, підлягають кримінальній відповідальності відповідно до приписів статей від 121-4 до 121-7 і у випадках, передбачених законом або регламентом, за злочинні діяння, вчинені на їх користь органами або представниками юридичної особи. Однак органи місцевого само-

врядування та їх об'єднання підлягають кримінальній відповідальності тільки за злочинні діяння, вчинені під час виконання делегованих повноважень із виконання громадських обов'язків. Кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає таку ж і для фізичних осіб – виконавців або співучасників тих самих діянь» [10, ст. 121-2].

Подібні діяння суб'єкта передбачають обов'язкову користь чи розрахунок для юридичної особи та вчинені її керівником чи представником, що прямо передбачено в нормативно-правовому акті. Це, в першу чергу, злочини проти людства, неумисні посягання на життя, недоторканість та створення небезпеки для особи, незаконне розповсюдження наркотиків, дискримінація, проведення експериментів над людиною, посягання на приватне життя, комп'ютерні злочини, зловживання довірою, посягання на інтереси нації, тероризм тощо. У такому разі штрафні санкції у вигляді грошового стягнення щодо фізичної особи максимально становлять за злочин 50 млн. франків, для юридичної особи – відповідно до 250 млн. франків.

У свою чергу, КК Данії у «Главі 5. Кримінальна відповідальність юридичних осіб, параграф 25» зазначає: «Юридична особа може бути піддана покаранню у вигляді штрафу, якщо таке покарання передбачене законом або прийнятими у відповідності до нього правилами» [11]. Така відповідальність застосовується до акціонерних компаній, асоціацій, фондів, майнових комплексів, муніципалітетів та органів державної влади, а також до підприємств однієї особи. Органи державної влади та муніципалітетів можуть притягатися до відповідальності за діяння, вчинені у процесі виконання функцій, що здійснюються як фізичними, так і юридичними особами. У разі ліквідації юридичної особи за судовим рішенням його документи, протоколи тощо можуть бути конфісковані, але конфіскація не застосовується, якщо майно було передано юридичній особі більш ніж за п'ять років до вчинення караного діяння. Крім того, до таких осіб застосовується штраф, що не

може бути замінений іншим альтернативним видом покарання [11].

Відповідно до КК Нідерландів із 1976 р. запроваджено норму на користь визнання юридичної особи суб'єктом злочину. Обов'язковою умовою визначається факт вчинення діяння (угоди), що знаходиться у сфері його впливу. Окрім того, така юридична особа повинна фактично мати можливість і повноваження вирішувати ту чи іншу справу, при цьому протиправна дія вчиняється за її згодою та контролюється свідомою волею. За подібне протиправне діяння кримінальній відповідальності підлягають як юридичні, так і фізичні особи, що вчинили безпосередньо діяння, або віддали розпорядження, або керували ним. Наймані працівники та керівники не можуть прикриватися відповідальністю юридичної особи. Законодавець при цьому виходив із того, що в разі вчинення злочину у сфері підприємництва (шахрайство, комп'ютерні злочини, злочини у сфері охорони навколишнього середовища, економічні делікти, корупція тощо) досить важко визначити конкретну особу, яка скоїла злочин, або її провина є незначною, але в поєднанні з діями інших осіб, що входять до співтовариства, заподіяна шкода може бути значною. Більше того, притягнення такої особи до відповідальності практично не вплине на діяльність підприємства. Саме тому кримінальна відповідальність юридичної особи дає можливість відшкодувати заподіяні збитки, що співмірні завданій шкоді суспільству. Нідерландські юристи також вважають, що запровадження подібної відповідальності стало ефективним інструментом у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю [12].

У свою чергу, Кримінальний кодекс Латвійської Республіки вказує, що відповідальності за злочинні діяння у справі юридичної особи підлягає фізична особа, яка скоїла його як представник цієї юридичної особи або за її дорученням, або така, що знаходиться на службі юридичної особи, а також як співучасник такої фізичної особи [13].

Однак, на наш погляд, це не є свід-

ченням того, що проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб характерна лише для закордонного законодавця. Зміцнення позицій нашої держави на міжнародній арені, курс на інтеграцію в Європейський Союз, бажання тісної економічної співпраці з зарубіжними комерційними структурами вимагають належної уваги до теоретичного моделювання принципової можливості кримінальної відповідальності юридичних осіб у кримінальному праві України. У світлі цього, вважаємо доречним враховувати й необхідність гармонізації вітчизняного законодавства до норм міжнародного права, що має значення у процесі проведення різних фінансових операцій і розвитку економічних відносин з іншими державами. Підтвердженням цього можуть слугувати VI і VII Міжнародні конгреси з кримінального права (м. Рим, 1953; м. Афіни, 1957), які висловилися на користь допустимості кримінальної відповідальності юридичних осіб і можливості застосування до них кримінально-правових санкцій: «Юридичні особи можуть нести відповідальність за злочини тільки у випадках, передбачених окремими законодавчими системами» [14, с. 251]. Однак, думки учасників конгресу розділилися щодо можливості застосування до юридичних осіб правил про співучасть: на думку одних, вони не можуть застосовуватися, а інших – це питання повинно вирішуватися кожною правовою системою самостійно [14, с. 252].

У 1973 р. Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи рекомендував законодавцям стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за екологічні злочини [4, с. 286].

Процес введення юридичних осіб у сферу дії кримінального права істотно активізувався в 1970-1990 рр. у зв'язку з прийняттям низкою держав нових кримінальних кодексів. Наприклад, у 1976 р. кримінальну відповідальність юридичних осіб було встановлено в Нідерландах [12], у 1992 р. – у Франції [10], у 1997 р. – в Китаї [15]. У Німеччині та Швеції встановлено так звану квазікримінальну (по суті

адміністративно-правову) відповідальність юридичних осіб [5, с. 69].

Висновки

Таким чином, у світовій практиці введення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб зустрічало не лише підтримку, а й серйозні заперечення. Однак, вважаємо за доцільне, що, поперше, у діях юридичних осіб відсутня суб'єктивна умова кримінальної відповідальності – психічне ставлення до скоєного діяння. Відповідно до цього, якщо злочини вчинено окремими представниками юридичної особи, то саме ці представники, а не юридична особа повинні нести кримінальну відповідальність. Хоча подібне заперечення можна спростувати тим, що в передбачених законодавством випадках і цивільно-правова відповідальність вимагає наявності в діях суб'єкта правовідносин провини та відношення до шкоди, яка настала. Адже сама по собі юридична особа не здатна до свідомої психічної діяльності, а тому, створивши штучний суб'єкт, законодавець у цивільно-правових відносинах прирівнює волевиявлення та вину юридичної особи до фізичної.

Отже, теорія «фікції» може знайти своє місце і в кримінальному праві, що сприятиме вирішенню проблемного питання кримінальної відповідальності юридичних осіб і в законодавстві України.

По-друге, ґрунтуючись на принципах особистої відповідальності, індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, було б не зовсім логічно притягати до кримінальної відповідальності керівників за злочини, вчинені корпорацією.

Навіть якщо наслідки є результатом виконання рішення колективного органу, прийнятого більшістю голосів, постає питання: чому відповідальність за злочинне діяння можна поширювати й на меншість членів юридичної особи, які висловили

свою незгоду з прийнятим більшістю рішенням.

По-третє, до юридичної особи однозначно не можна застосовувати в повному обсязі санкції, що застосовуються до фізичних осіб. Однак до них можуть бути застосовані класичні майнові санкції – штраф і конфіскація. Крім того, інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб дасть змогу виробити та науково обґрунтувати застосування нових санкцій – розпуску чи ліквідації юридичної особи, опіки тощо. Існує також думка, що для юридичних осіб у сфері державного управління повинна бути передбачена інша відповідальність, яка може супроводжуватися адміністративною, дисциплінарною чи кримінальною відповідальністю посадових осіб, конкретно винних у вчиненні конкретного правопорушення – проступку або злочину.

По-четверте, кримінальна відповідальність юридичних осіб у кожній державі має свої, лише їй властиві риси, наявність яких не дає можливості виробити певну універсальну модель інституту кримінальної відповідальності юридичної особи в Україні.

Отже, введення в КК України інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в умовах становлення молоді економіки, соціальної напруженості, відсутність послідовності, логічності в прийнятті законів і підзаконних актах поки що не дасть змоги повною мірою використувати переваги такого нововведення.

Разом з цим, визначення в Кримінальному кодексі України відповідальності юридичних осіб сприятиме гармонізації вітчизняного законодавства до норм міжнародного права та законодавства закордонних держав. Зазначене дасть змогу більш ефективно боротися з таким негативним явищем, як притягнення до кримінальної відповідальності підставних осіб.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України (від 05.04.2001) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 131.
2. Цивільний кодекс України (від 16.01.2003) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – С. 356.

3. Цивільно-процесуальний кодекс України (від 18.03.2004) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-42. – С. 492.
4. Павлов В.Г. Субъект преступления / В.Г. Павлов. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс. – 2001. – 318 с.
5. Крылова Н.Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н.Е. Крылова // Вестник Московского университета. – 1998. – № 3. – С. 69-80.
6. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира / Ф.М. Решетников. – М. : Прогресс, 1993. – 403 с.
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 46. – С. 699.
8. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции: Т. 1 / Н.С. Таганцев. – С.-Пб., 1902. – С. 367-466.
9. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву / В.С. Орлов. – М. : Гостюриздат, 1958. – 259 с.
10. Уголовный кодекс Франции / науч. редактирование и предисл. Л.В. Головкин, Н.Е. Крыловой. Пер. с франц. и предисл. Н.Е. Крыловой. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 650 с.
11. Уголовный кодекс Дании / науч. редактирование и предисл. С.С. Беляева. Пер. с датского и англ. С.С. Беляева, А.Н. Рычевой. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 230 с.
12. Уголовный кодекс Голландии / пер. с англ. И.В. Мироновой. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс. – 2001. – 510 с.
13. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. статья А.И. Лукашова и Э.А. Саркисовой. Пер. с латышского А.И. Лукашова. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 313 с.
14. Пионтковский А.А. Учение о преступлении / А.А. Пионтковский. – М.: Юридическая литература, 1961. – 522 с.
15. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А.И. Коробеева, пер. с китайского Д.В. Вичикова. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс. – 2001. – 303 с.
16. Есаков Г.А. Mens rea в уголовном праве Соединенных Штатов Америки: историко-правовое исследование / Г.А. Есаков. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 553 с.
17. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право / А.Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2006. – 560 с.
18. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен. 2-е изд., перераб. и доп. / А.Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2009. – 400 с.
19. Козочкин И.Д. Строгая ответственность в уголовном праве Англии и США / И.Д. Козочкин // Правоведение. – 2000. – № 1. – С. 136-149.
20. Уголовное право зарубежных государств: Общая часть: Учеб. пособ. / под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М. : Омега-Л, 2003. – 576 с.
21. Крылова Н.Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции / Н.Е. Крылова. – М. : СПАРК, 1996. – 124 с.
22. Крылова Н.Е. Уголовное право зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии): Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / Н.Е. Крылова, А.В. Серебrenникова. – М. : Зерцало, 1998. – 208 с.
23. Крылова Н.Е. Уголовное право зарубежных стран / Н.Е. Крылова, Г.А. Есаков, А.В. Серебrenникова. – М. : Проспект, 2009. – 336 с.
24. Хавронюк М.І. Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації: монографія / М.І. Хавронюк. – К. : Істина, 2005. – 264 с.
25. Хавронюк М.І. Історія кримінального права Європейських країн: монографія / М.І. Хавронюк. – К. : Істина, 2006. – 192 с.